

وحدت، همگرایی و چشم‌انداز تمدن اسلامی

سید آصف کاظمی^۱

چکیده

مسئله تمدن یکی از آمال و دغدغه‌های مسلمانان به شمار می‌آید. از طرفی جهان اسلام با بحران انحطاط و واگرایی روبه‌رو بوده، آینده امت اسلامی مستلزم عبور از وضعیت کنونی است تا بتواند آینده مطلوب و چشم‌انداز تمدن اسلامی را ترسیم نموده و آن را عملی سازند. هدف پژوهش حاضر، بررسی نقش وحدت و همگرایی در چشم‌انداز تمدن اسلامی است؟ فرض بر این است که دنیای اسلام برای رسیدن به تمدن اسلامی باید از رهگذر وحدت و همگرایی بگذرد و بدون رسیدن به وحدت و همگرایی، احیای تمدن اسلامی نیز دور از دسترس خواهد بود. یافته‌های بحث نشان می‌دهد با شکل گرفتن وحدت و همگرایی در جهان اسلام، شرایط، ظرفیت و امکانات ترسیم چشم‌انداز تمدن اسلامی نیز روشن خواهد بود. جهان اسلام اگرچه در شرایط کنونی جهت‌گیری زیادی به سمت همگرایی ندارد ولی از ظرفیت، زمینه و امکانات خوبی در این مسیر برخوردار است. جمعیتی بیش از یک میلیارد و هفت‌صد میلیون، گستره وسیع جغرافیایی، موقعیت فوق‌العاده ژئوپلیتیکی، منافع متقابل مشترک، فرهنگ اقتصادی پویا و منابع سرشار انرژی، از مهم‌ترین زمینه‌ها و ظرفیت‌ها برای رسیدن جهان اسلام به همگرایی به شمار می‌رود. چنانچه کشورهای اسلامی از این ظرفیت‌ها بهره‌برد مسیر وحدت و همگرایی و در نتیجه تمدن اسلامی هموار خواهد بود.

واژگان کلیدی: تمدن، امت اسلامی، مشترکات اسلامی، همگرایی، انرژی، ژئوپلیتیک.

۱. دکتری تاریخ معاصر جهان اسلام جامعه المصطفی العالمیه - kazemi.asef@gmail.com

وحدت، همگرایی و یکپارچگی جهان اسلام از موضوعاتی است که در منابع و آموزه‌های دینی و در اندیشه و رفتار رهبران دینی و سیاسی جهان اسلام طی قرن‌ها، همواره با فراز و نشیب دنبال شده است و دارای پیشینه‌ای به درازای تاریخ اسلام است. این امر در تاریخ معاصر به آرزو، آمال و هدف اصلی مصلحان اسلامی و جنبش‌های سیاسی اجتماعی و حتی فکری مبدل شده است. متفکران و دولتمردان اسلامی در پاسخ این مسئله و بحران، پاسخ‌های ارزشمندی ارائه دادند که متأسفانه تاکنون به دلایل مختلفی ناکام مانده است. از طرفی دیگر آینده تمدن اسلامی در گروه وحدت و همگرایی امت اسلامی است. کشورهای اسلامی تنها در شرایطی می‌توانند به‌عنوان یک قطب قدرتمند در جهان آینده ایفای نقش کنند که به سمت همگرایی رهنمون شوند. این مهم در گرو چاره‌اندیشی و آینده‌اندیشی برای فرصت‌های پیش رو است. در این تحقیق بر اساس روش چشم‌انداز دنبال اثبات این فرضیه هستیم که برای ترسیم آینده مطلوب اسلامی و شکل‌گیری تمدن اسلامی مهم‌ترین و اولین امر وحدت و همگرایی جهان اسلام است. امروزه یکی از اساسی‌ترین روش‌ها و ابتدایی‌ترین آن در جهت بالا بردن روابط و شکل گرفتن آینده مطلوب، وحدت و همگرایی بین کشورها است. مسلمانان و کشورهای اسلامی دارای زمینه‌های فراوانی در دین، تاریخ، فرهنگ و تمدن، منابع و منافع هستند که در این تحقیق به نقش وحدت و همگرایی در ترسیم آینده مطلوب و تمدن اسلامی خواهیم پرداخت.

۱. مفاهیم و چارچوب نظری

قبل از پرداختن به نقش همگرایی و وحدت اسلامی در تمدن اسلامی، لازم است برخی از مفاهیم کلیدی مفهوم شناسی و تبیین گردد. برای فهم، مطالعه و درک آینده و همین‌طور چشم‌انداز گفتمان تقریب، روش چشم‌انداز از روش‌های

آینده‌پژوهی^۱ چارچوب مناسبی است. آینده‌پژوهی دانش و معرفت «شکل بخشیدن به آینده» به گونه‌ای آگاهانه، فعالانه و پیش‌دستانه است. (ملکی فر، ۱۳۸۵: ۷)

۱-۱. تمدن اسلامی

مطالعات تمدن به عنوان یکی از مهم‌ترین حوزه‌های پژوهشی، از گذشته‌های دور مورد نظر محققان بوده است. واژه «تمدن»^۲ معانی متفاوتی دارد. این واژه در زبان انگلیسی از لغت لاتینی civis به معنی شهروند یا شهرنشین گرفته شده و یونانیان با استفاده از این واژه شهر را مجموعه‌ای از نهادها و روابط اجتماعی می‌دانستند. (فوزی و صنم زاده، ۱۳۹۱: ۹) در فرهنگ فارسی تمدن به معنای شهرنشین شدن، خوی شهری گزیدن و با اخلاق مردم آشنا شدن، زندگانی اجتماعی؛ همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگانی و فراهم کردن اسباب ترقی و آسایش خود تعریف شده است. (عمید، ۱۳۷۴: ۵۳۰) ابن خلدون تمدن را مترادف اجتماعی شدن می‌داند. (ابن خلدون، ۱۳۶۶: ۵۷) ویل دورانت آن را نظم دانسته است. (دورانت، ۱۳۶۵: ۵) بنا بر تعاریف یاد شده، میان فرهنگ و تمدن ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد و تمدن بدون فرهنگ تحقق نمی‌یابد، زیرا زیربنای همه تمدن‌ها، ساختارهای فرهنگی است و فرهنگ، زمینه لازم برای رشد تمدن هست. منظور ما از تمدن، یک مجموعه نظام فرهنگی است که از خصایص فرهنگی عمده و مشابه چند جامعه خاص تشکیل شده است. ساموئل هانتینگتون تمدن را بالاترین گروه‌بندی فرهنگ و گسترده‌ترین سطح هویت فرهنگی به شمار می‌آورد. (هانتینگتون، ۱۳۷۵: ۴۷) منظور ما از تمدن، یک مجموعه نظام فرهنگی است که از خصایص فرهنگی عمده و مشابه چند جامعه خاص تشکیل شده است؛ مثلاً سرمایه‌داری

1. Futures Study
2. Civilization

غربی را می‌توان به‌عنوان یک تمدن توصیف کرد، زیرا شکل‌های خاص علم، فناوری، مذهب، هنر و دیگر خصایص آن را باید در چند جامعه متفاوت پیدا کرد. تمدن اسلامی نیز به تمدنی گفته می‌شود که همه مؤلفه‌های آن بر محور اسلام بچرخد و میراث مشترک مردم و ملت‌هایی است که اسلام در سرزمین آن‌ها نفوذ کرد و در ساخت و شکوفایی تمدن اسلامی ایفای نقش کردند. به این ترتیب، تمدن اسلامی نه به نژاد خاصی تعلق دارد و نه تمدنی ملی است که به مردم خاصی تعلق داشته باشد، بلکه همه گروه‌های نژادی و قومی را که در پیدایش، رونق و طراوت و گسترش آن نقش داشته‌اند، در برمی‌گیرد. (زرین‌کوب، بی‌تا: ۳۱) پیش از ظهور اسلام، هیچ تمدنی میان مردم سرزمین حجاز وجود نداشت. اسلام با آموزه‌های ناب آسمانی برنامه‌ای استوار و همسو با خواسته‌های فطری بشر به ارمغان آورد و برای تعالی و پیشرفت فرد و جامعه در حوزه‌های معرفتی و عقیدتی، اخلاقی و فرهنگی، اقتصادی و صنعتی و سیاسی و نظامی، احکام و تعالیمی را بیان فرمود که زمینه پیدایش جامعه‌ای نو، موسوم به جامعه اسلامی فراهم شد. (نصر، ۱۳۹۳: ۱۱)

۲-۱. وحدت و همگرایی

یکی از مفاهیم که باید مورد بررسی قرار گیرد، مفهوم همگرایی^۱ است. نظریه همگرایی محصول تفکر و بینش گروه‌هایی است که تعدد واحدهای سیاسی و حاکمیت ملی دولت‌ها را عامل بروز جنگ و نزاع می‌دانستند. لذا این گروه‌ها تمام تلاش خود را برای ایجاد سازمان‌های فراملی اعم از فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی به کار گرفتند تا با ایجاد فضا برای همکاری میان دولت‌ها، از سطح تعارض و مناقشه‌ها بکاهد. همگرایی به‌عنوان نظریه، به‌وسیله دیوید میترا نی^۲ در

1. Integration.

2. David Mitrany

میانۀ دو جنگ جهانی مطرح گردید. طبق نظریه میترانی، پیچیدگی روزافزون نهادهای حکومت، موجب کاهش اهمیت کارشناسان سیاسی و سیاستمداران گردیده و در عوض کفه را به سمت کارشناسان فنی که با فعالیت‌های سیاسی سروکار چندانی ندارند، سنگین کرده است. میترانی برای توضیح نظریه خود از اصطلاح «تسری» یا «گسترش»^۱ استفاده می‌کند. برای نمونه از نظر وی، همکاری در زمینه نفت ممکن است به همکاری در زمینه پتروشیمی، حفاظت محیط زیست و حمل و نقل نیز منجر شود. میترانی معتقد است که ایجاد شبکه گسترده از نهادهای اقتصادی و اجتماعی بین‌المللی که زمینه ساز همگرایی بین‌المللی هستند، بهترین راه برای مقابله با وضعیت بحرانی واگرایی است. (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴: ۶۹۷-۶۶۶)

همگرایی فرایندی است که طی آن بازیگران سیاسی چندین واحد ملی مجزا، ترغیب می‌شوند تا وفاداری‌ها، فعالیت‌های سیاسی و انتظارات خود را به سوی مرکز جدیدی معطوف دارند که نهادهای آن مرکز یا از صلاحیتی برخوردارند که دولت‌های ملی موجود را تحت پوشش خود بگیرند و یا چنین صلاحیتی را می‌طلبند. (همان، ۶۹۷؛ کاظمی، ۱۳۷۷: ۳؛ سیف زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۲) همگرایی در یک تعریف دیگر عبارت از شرایطی است که در آن، سازمان‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و دستگاه‌های ارتباطی واحدهای مختلف، با حذف عوامل اختلافی و تعصبات برانگیز به نفع اهداف جمعی و منافع مشترک، به گونه‌ای به هم نزدیک می‌گردند که نظام جدیدی از روابط، جایگزین نظام پیشین می‌گردد. (سیف زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۲)

۱-۳. روش چشم‌انداز

روش چشم‌انداز یکی از روش‌های آینده پژوهی است. در آینده پژوهی، روش‌های مختلفی مورد استفاده قرار می‌گیرد مانند مشاوره با خبرگان، بازی‌ها، شبیه‌سازی، تصویر پردازی، تحلیل روند، اتاق فکر، سناریو. در سیاست‌گذاری‌های بلند عمده‌تاً از روش چشم‌انداز^۱ استفاده می‌شود. چشم‌انداز یک روش برای بیان اهداف، مقاصد، آرزوهای فردی، گروهی، جمعی و تخصصی است که در حوزه‌ها و مقیاس‌های مختلف به کار می‌رود و به دنبال پاسخ به این پرسش است که «آینده چگونه باید باشد؟» چشم‌انداز یک تصویر ذهنی است که به وسیله قدرت تصور و البته به صورت غیر خیالی تهیه می‌گردد. (قدیری، بی‌تا: ۱۲)

از مدل‌های موفق چشم‌انداز، مدل «چشم‌انداز سازی^۲ ارگون»^۳ است. مدل چشم‌انداز سازی ارگون توسط شاخه ایالت ارگون «انجمن برنامه‌ریزی آمریکا»^۴ به منظور ترویج و حمایت از امر برنامه‌ریزی بلند مدت تدوین گردیده است. مدل ارگون را فرآیندی متشکل از چهار گام تشکیل می‌دهد که هر یک از گام‌ها بر اساس یک پرسش ساده بنا می‌شود: اکنون کجا هستیم؟ به کجا می‌رویم؟ کجا می‌خواهیم باشیم؟ و چگونه آنجا برسیم؟ (گلکار، ۱۳۸۴: ۳۰-۳۱)

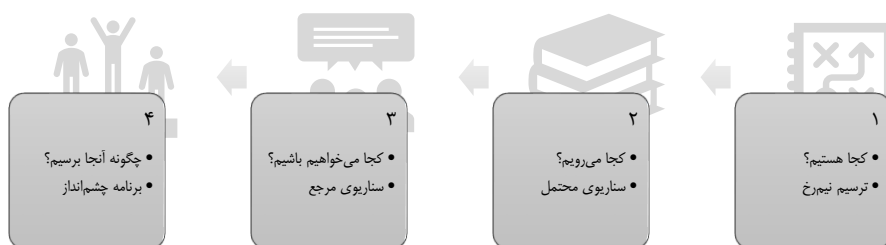
1. Vision
2. Prospective
3. OREGON

4. <https://www.planning.org/>

این انجمن سازمانی تحقیقاتی غیرانتفاعی در آمریکاست که از ۳۰۰۰۰ برنامه‌ریز حرفه‌ای رسمی تشکیل شده است.

(بیگدلی، ۱۳۷۹: ۱۰۴-۱۰۵)

طبق فرایند ارگون اسناد مرتبط با این فرایند را به این صورت می‌توان تفسیر نمود. گام اول چشم‌انداز تحلیل وضع موجود و ترسیم نیمرخ است. در گام دوم چشم‌انداز به پیش‌بینی ادامه روند و بیانیه روند پرداخته می‌شود و شرایطی را که در حال حاضر وجود ندارد ترسیم می‌نماید. گام سوم، مرحله آینده آرمانی و بیانیه چشم‌انداز است که در آن وضعیت مطلوب و آرمانی تهیه و تدوین شده و بیان‌کننده جایگاهی است که تمامی نیروهای برنامه‌ای بایستی در تلاش برای رسیدن به آن باشند. در گام چهارم به برنامه اجرایی، روش شناسی، برنامه‌ها و تقسیم‌کار برای رسیدن به اهداف پرداخته می‌شود. (تفهیمی، ۱۳۸۸: ۷۴)

۲. همگرایی و چشم‌انداز تمدن اسلامی

چشم‌انداز سازی ارگون در چهار مرحله تحلیل وضع موجود، سناریوی محتمل، آینده تصویر شده و سناریوی مرجع و برنامه اقدام و عملی تدوین می‌گردد که تلاش می‌گردد چهار مرحله مذکور با موضوع همگرایی در جهان اسلام مورد بررسی قرار گیرد.

۲-۱. واگرایی و تفرقه؛ ترسیم نیم‌رخ

اولین مرحله از مراحل چهارگانه چشم‌انداز سازی ارگون به بررسی وضع موجود و ترسیم نیم‌رخ^۱ اختصاص دارد. برای بررسی این مرحله و اندیشیدن جدی به آینده، نخست به این پرسش باید پاسخ دهیم که هم‌اکنون چه اتفاقی در جریان است؟ از این‌رو باید وضعیت امروزی جهان اسلام مورد بررسی قرار گیرد که دنیای اسلام به چه وضعیتی دچار گردیده است که نیازمند همگرایی هستیم. بدون درک صحیح از وضعیت کنونی، امکان تأثیرگذاری و کنشگری فعال نه در زمان حال و نه در آینده وجود ندارد و حرکت اول برای حل مشکل، فهم مشکل است. ما باید درک کنیم که در چه شرایطی قرار داریم و مشکلات و چالش‌های ما کدام است. جهان اسلام، طی دو سده اخیر به‌ویژه در چند دهه گذشته بحران‌های مختلفی را پشت سر گذاشته است. یکی از مهم‌ترین بحران‌های دنیای اسلام، بحران واگرایی و تفرقه است که ریشه بحران‌های دیگر به‌گونه‌ای به همین مسئله برمی‌گردد. وضعیت کنونی جهان اسلام را، مقام معظم رهبری در تحلیلی بسیار گویا بیان داشته است، ایشان در دیدار مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی فرمودند: «امروز دنیای اسلام حقاً و انصافاً گرفتار است. شما نگاه کنید وضعیت کشورهای اسلامی منطقه‌ی خود ما را، از پاکستان و افغانستان بگیرید تا سوریه و لبنان و فلسطین و از یمن بگیرید تا لیبی؛ این کشورهای اسلامی منطقه‌ی غرب آسیا و شمال آفریقا، امروز گرفتاری‌های زیادی دارند: گرفتاری ناامنی دارند، گرفتاری برادرکشی دارند، گرفتاری تسلط گروه‌های از خدا بی‌خبر دارند و پشت سرهمی این‌ها هم گرفتار نقشه‌های استکباری قدرت‌های بزرگ و در رأس آن‌ها آمریکا هستند که به اسم حفظ منافع خودشان وارد میدان‌ها می‌شوند و هر کاری که دلشان می‌خواهد -

همان شهوت و غضب - انجام می‌دهند؛ یعنی انسان‌های بی‌گناه را می‌کشند، از گروه‌های نابکار حمایت می‌کنند». (مقام معظم رهبری، ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۴) رهبری در جمله‌ای دیگر فرمودند: «حوادث گریه‌آور در منطقه در عراق و شام و یمن و بحرین و در کرانه‌ی غربی و غزه و در برخی دیگر از کشورهای آسیا و آفریقا، رفتاری‌های بزرگ امت اسلامی است که سرانگشت توطئه‌ی استکبار جهانی را در آن باید دید و به علاج آن اندیشید». (مقام معظم رهبری، ۲۷ شهریور ۱۳۹۴) از این‌رو در صورت که دنیای اسلام به وحدت و همگرایی برسند با ظرفیت‌های انسانی، فرهنگی، ژئوپلیتیکی، اقتصادی تبدیل به قطب قدرتمند در جهان خواهد شد که بحران‌های دیگر نیز به برکت وحدت جهان اسلام حل خواهد شد. در این صورت است که تمدن اسلامی شکل خواهد گرفت زیرا بدون شکل‌گیری همگرایی، رسیدن به همگرایی بسیار مبهم، مشکل و حتی محال خواهد بود.

۲-۲. مرحله دوم؛ سناریوی محتمل

در مرحله دوم روندهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی بازشناسی شده و مباحث نوظهوری که ممکن است مسئله با آن مواجه شود را صورت‌بندی می‌کند. بر اساس تحلیل‌های مذکور یک «سناریوی محتمل» تدوین می‌گردد که سیمای آینده مسئله را به‌صورت تداوم شرایط کنونی و بدون هیچ تغییر عمده‌ای در جهت‌گیری‌ها نمایش خواهد داد. این مرحله از چشم‌انداز، پاسخ به پرسش به کجا می‌رویم؟ است و بیانیه روندا^۱ نیز خوانده می‌شود. در پاسخ این پرسش باید گفت که اگر نخبگان جهان اسلام نتواند چشم‌انداز آینده اسلامی را درست ترسیم کنند و یا جامعه اسلامی در عملیاتی ساختن آینده تصویر شده کوتاهی نمایند، سرنوشت

دنایای اسلام بسیار مبهم و غبارآلود خواهد بود. چالش بزرگ جهان اسلام از دیرباز تاکنون، همواره مسئله عدم وحدت و فقدان راهبری مشخص در امور جهانی و تعاملات درون دستگاهی بوده است. این روند در آینده نیز اگر این وضعیت کنترل نشود سبب گسترش پیچیدگی‌های درونی، بزرگنمایی اختلافات در میان کشورهای اسلامی و به‌ویژه سوء استفاده‌های فراوان سایر قدرت‌ها در دامن زدن به تهدیدها و چالش‌های ساختگی با هدف غارت منابع گوناگون و سلطه بر جهان اسلام خواهد شد. متأسفانه دشمنان اسلام با استفاده از عوامل خود در جهان اسلام از یکسو و با بهره‌برداری از جهل و تعصب و خودخواهی برخی از عناصر تأثیرگذار سیاسی و مذهبی در میان جوامع اسلامی، توانسته‌اند اختلاف جزئی فکری و اعتقادی میان مذاهب را که بسیار طبیعی است و لازمه تفکر اجتهادی در میان مذاهب و صاحب‌نظران اسلامی است را به دشمنی و خشونت و تکفیر و جنگ و خونریزی بین مسلمین تبدیل کنند، به حدی که برخی از این جریان‌ها از هرگونه گفت‌وگوی علمی و هرگونه تلاش برای صلح و دوستی و هرگونه اقدام برای تقریب و نزدیک کردن دیدگاه‌ها امتناع می‌ورزند. این وضعیت کشتار، جنگ، تفرقه، کینه‌ورزی، عقب‌ماندگی، ویرانی و آوارگی را در دهه‌های اخیر برای جهان اسلام به ارمغان آورده است که برآمده از جهل، تعصب و نتیجه تفرقه و سیاست‌های خصمانه و استعماری قدرت‌های غربی است.

به اعتقاد مهدی المانجرا، آینده‌پژوه مراکشی «گرچه مسلمانان امروزه در اختیار خودشان هستند ولی آینده آنان را دیگران تعیین می‌کنند و آینده اسلامی در مصادره بیگانگان است، چراکه ما دوست داریم کورکورانه و بدون تفکر بر سناریوهای و مطالعات که دیگران برایمان ترسیم کرده‌اند تکیه کنیم. واقعیت تکان دهنده این است که دنایای اسلام کترلی بر سرنوشت خود ندارد و در بسیاری از موارد، تنها

استقلال صوری دارد. دولت‌های اسلامی، چشم‌انداز شفاف و روشنی از آینده و الزامات آن ندارند. اگر بر همین منوال پیش برویم، آینده ما تصویر کج و معوج و عبثی از گذشته دیگران خواهد بود.» (المانجر، ۱۳۸۴: ۹) بنابراین، وضعیت کنونی هیچ‌گاه ما را به نه به تمدن اسلامی و نه به همگرایی نخواهد رساند بلکه روزه‌روز کشورهای اسلامی دچار انحطاط شده و زمینه‌های واگرایی در جهان اسلام بیشتر می‌گردد. در صورت ادامه یافتن این روند، جهان اسلام به سمت تضعیف روزه‌روز امت اسلامی، تنگ شدن عرصه بر جریان مقاومت اسلامی، تشدید اختلافات مرزی، تجزیه مناطق بیشتر و در نتیجه سلطه اقتصادی، فرهنگی و سیاسی غرب بر جهان اسلام و بازگشت دوباره جهان اسلام به دوران استعمار کلاسیک پیش خواهد رفت.

۲-۳. تمدن اسلامی و امت واحده؛ به مثابه سناریوی مرجع

این مرحله هسته‌ی مرکزی فرآیند چشم‌انداز سازی است که هدف تدوین چشم‌انداز، چیزی است که آرمان و آرزوی ماست و می‌خواهیم در آینده به آن دست یابیم. در این گام بر اساس «سناریوی محتمل» که در مرحله قبلی گذشت یک «سناریوی مرجع» و «آینده تصویر شده» تدوین می‌گردد. مطالعه این مرحله پاسخ به این پرسش است که کجا می‌خواهیم باشیم؟ در واقع در این مرحله بیانیه چشم‌انداز^۱ مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بیانیه چشم‌انداز و سناریوی مرجع شکل‌گیری تمدن اسلامی و امت واحده اسلامی است. مفهوم «امت» مفهومی عقیدتی است و به جامعه و گروهی انسانی اطلاق می‌گردد که راه روشنی را برگزیده و به سوی هدف و مقصد مشترک در حرکت‌اند و رسالت و مسئولیت جهانی خود را تحت رهبری سیاسی- الهی به منصب ظهور برسانند و در قبال هدایت و رستگاری جوامع دیگر احساس وظیفه می‌کنند.

(جوادی آملی، ۱۳۹۹، ۱: ۳۲۶) به تعبیر دیگر امت یعنی گروهی که بین افرادش روابط و پیوندهای بر اساس مجموعه‌ای از افکار و آرمان‌ها و مبانی وجود دارد و این پیوندهای مشترک آن‌ها را در برخی از نیروها و استعدادها به هم مربوط می‌سازد. (زارعی، ۱۳۹۰: ۱۵۵) امت در نظام اسلامی جنبه ماوراء ملی دارند و دارای ویژگی‌های خاصی مانند یگانه^۱، میانه^۲، برادر^۳، ممتاز^۴ و... است. از نظر اسلام «امت» مهم‌ترین ملاک تقسیم‌بندی جوامع بشری است. (جوان آراسته، ۱۳۷۹: ۱۶۱) به اعتقاد لمبتون، امت در قلب دکترین سیاسی اسلام جای دارد که صرفاً رشته‌های ایمانی آنان را پیوند می‌زنند. دیگر مرزها در دیدگاه اسلام اعتبار نداشته و تشکیلات داخلی امت هم بر اساس ایمان دینی مشترک استوار است. (لمبتون، ۱۳۷۴: ۵۴) از این‌رو، نظام سیاسی اسلام با مکاتب سیاسی و حقوقی معاصر و مرزبندی‌های موجود میان «ملت» و «امت» تفاوت آشکار دارد. اسلام از آن جهت که دینی جاودانی و جهان‌شمول است و جامعه بشری را مخاطب خویش می‌داند و به مرزهای سرزمینی و تفاوت‌های نژادی، زبانی، ملی و فرهنگی بدون توجهی ندارد و کلیه مسلمانان را به‌دور از هرگونه تفاوت در رنگ و زبان و ملیت، عضوی از اعضای «امت یگانه»^۵ می‌داند.

آرمان و سناریوی مرجع در جهان اسلام می‌تواند «وحدت» و «همگرایی» نیز باشد. همگرایی اسلامی یعنی وجود روحیه برادری دینی و همکاری و تعاون پیروان مذاهب اسلامی بر اساس اصول مشترک اسلامی و اتخاذ موضع واحد برای تحقق

۱. إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَأَعْبُدُونِ. (سوره انبیا، آیه ۹۲ و سوره مؤمنون، آیه ۵۲).

۲. وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا. (سوره بقره، آیه ۱۴۳).

۳. إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخُوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. (سوره حجرات، آیه ۱۰).

۴. كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ. (سوره آل عمران، آیه ۱۱۰).

۵. إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً. (سوره مؤمنون، آیه ۵۲).

اهداف و مصالح عالیه امت اسلامی و موضع‌گیری واحد در برابر دشمنان اسلام و احترام به التزام قلبی و عملی هر یک از مسلمانان به مذهب خود. (تسخیری، ۱۳۸۳: ۲۱۸) بسیاری از متفکران اسلامی، همگرایی و وحدت اسلامی را زمینه‌ساز جامعه مطلوب یعنی امت واحده اسلامی در نظر می‌گیرند. مفهوم وحدت و همگرایی و همچنان دعوت به آن در جهان اسلام همواره به‌عنوان موضوعی ایدئال برای روشنفکران و اندیشمندان اسلامی برای رسیدن به امت واحده اسلامی، مطرح بوده است. در تاریخ معاصر نیز مهم‌ترین تلاش‌های مصلحان اجتماعی و طلایه‌داران همگرایی در راه احیای تفکر وحدت و همگرایی در جهان اسلام بوده است. (فوزی توپسرکانی، ۱۳۷۷: ۲۲)

۲-۴. وحدت و همگرایی به‌مثابه برنامه اقدام چشم‌انداز

مرحله چهارم برنامه چشم‌انداز سازی، یک فرآیند مستقل و کامل برنامه‌ریزی راهبردی یا برنامه‌ریزی اجرایی و اقدام^۱ است که راهبردها و اقدامات لازم را جهت هدایت موضوع به سمت چشم‌انداز تدوین می‌نماید. آخرین مرحله چشم‌انداز سازی پاسخ دادن به مهم‌ترین پرسش چشم‌انداز یعنی «چگونه آنجا برسیم؟» است.

الف: زمینه‌ها و بسترهای فرهنگی

کشورهای اسلامی دارای عمیق‌ترین زمینه و بستر فرهنگی هستند که زمینه بسیار خوبی را برای همگرایی فراهم ساخته است. در این زمینه علامه شرف‌الدین خطاب به «مجمع علمی عربی» در دمشق، به این مهم اشاره می‌نماید: «امیدوارم که رجال آن مجمع و همه مسلمانان، بر ویژگی‌ها و اشتراک‌های مذهبی خود تأکید کنند و اهل مذهبی بر مذهب دیگر تعصب نورزند تا آنکه همه آزاد باشند». (شرف‌الدین

الموسوی، بی‌تا: ۱۰) بهره‌گیری از ارزش‌ها، زمینه‌ها و علایق مشترک فرهنگی از عناصر مهم همگرایی به شمار می‌رود که کشورهای اسلامی در این زمینه‌ها از جایگاه مناسبی برخوردار هستند که می‌توان به ویژگی‌های مشترک فرهنگی تاریخی، وحدت طبیعی و جغرافیایی، تمدنی، روابط عاطفی و... اشاره کرد. زمینه‌ها و عوامل مذکور تأثیر تعیین‌کننده‌ای بر شکل‌گیری تشکلهای بین‌المللی و منطقه‌ای و پدیدار شدن فرایند همگرایی دارند. (احمدی پور و دیگران، ۱۳۸۹: ۸۲-۸۳؛ کاظمی، ۱۳۹۶: ۱۱۶-۱۲۴؛ شوشتری، ۱۳۸۳: ۷۱-۱۰۰)

از عوامل اصلی همگرایی، تعلق خاطر به یک فرهنگ و تمدن هست. جامعه بسان فرد، در رشد و تکامل خود، به فرهنگ و عناصر فرهنگی، هنجارها، ارزش‌ها، آداب، رسوم، سنن، رفتارها و منش‌های خاص جامعه و آثار تمدنی که از سایر جوامع متمایز گردد، پایبند است و نسبت به آن‌ها احساس وابستگی و تعلق می‌کند. آگاهی مشترک افراد یک جامعه از گذشته تاریخی و احساس دل‌بستگی به آن و احساس هویت تاریخی، پیوند دهنده نسل‌های مختلف به یکدیگر و مانع جدا شدن یک نسل از تاریخش می‌گردد و هر جامعه‌ای با هویت تاریخی خود تعریف و ترسیم می‌شود. (معمار، ۱۳۷۸: ۱۷) از این‌رو، ارزش‌ها و سابقه تاریخی مشترک از مهم‌ترین عوامل و زمینه برای همگرایی اسلامی به حساب می‌آیند که در صورتی که این ظرفیت مورد توجه قرار گیرد چشم‌انداز همگرایی اسلامی روشن خواهد بود. جهان اسلام با دارا بودن زمینه‌های تاریخی، دینی و فرهنگی مشترک، راهی زیادی برای همگرایی ندارد و این هدف دور از دسترس نیست. جوامعی که از نظر تاریخی، دارای سابقه و ارزش‌های مشترک هستند به راحتی می‌توانند به سمت همگرایی گام بردارند و به‌سادگی این مهم را تجربه نمایند.

مهم‌تر از سابقه تاریخی مشترک، وجود ارزش‌های مشترک میان امت اسلامی هستند که امکان دست یافتن به یک توافق عمومی، همبستگی و پیوند اسلامی را رقم بزند. در این زمینه، دین اسلام به‌عنوان مهم‌ترین عامل و ارزش مشترک ارتباط کشورهای اسلامی را تسهیل می‌نماید. به‌ویژه آن‌که بر اساس تعالیم اسلام همه‌ی مسلمانان به‌عنوان امتی واحد شناخته می‌شوند. (سوره انبیا: ۹۲، سوره مؤمنون: ۵۲) این امر بستر مناسبی را از لحاظ فکری جهت همگرایی اسلامی فراهم می‌آورد. دین مهم‌ترین منبع برای هویت است، چرا که به پرسش‌های بنیادین پاسخ می‌دهد و به زندگی جهت می‌بخشد، روابط اجتماعی را تحکیم می‌بخشد و وحدت اعتقادی ایجاد می‌کند. از این‌رو با جرئت و بدون شک می‌توان گفت که اسلام به‌عنوان ارزش مشترک گروه‌های اسلامی؛ مهم‌ترین زمینه و عامل همگرایی اسلامی است. مسلمانان در اصول و بسیاری از فروع با یکدیگر اشتراک عقیده دارند. خدای واحد، پیامبر واحد و کتاب واحد، پایه‌هایی هستند که می‌توانند وحدت و انسجام امت اسلامی را بار دیگر احیاء و همگرایی را به جهان اسلام به ارمغان آورند.

مصادیق ارزش‌های مشترک همگرایی در اسلام فراوان‌اند. قرآن کریم بیشترین نقش در هویت دهی اسلامی دارد. وجود مقدس پیامبر عظیم‌الشأن و دوستی و مودت خاندان پاک آن حضرت از مصادیق اصلی ارزش‌های مشترک در جهت نیل به همگرایی اسلامی هستند. (برای اطلاع بیشتر نک: آقا نوری، ۱۳۸۷) از ارزش‌های مشترک فوق‌العاده پر اهمیت در ارتباطات و همگرایی اسلامی، مراسم حج است که بار همگرایی فوق‌العاده‌ای دارد. این ویژگی در مراسم اربعین سید و سالار شهیدان (ع) نیز وجود دارد. شهادت، استقلال طلبی، مقاومت و ایستادگی از ارزش‌های مشترک دیگر اسلامی هستند که می‌تواند همگرایی اسلامی بر آن‌ها استوار باشد.

با این توضیح مشخص می‌شود که چشم‌انداز همگرایی اسلامی و رسیدن به تمدن اسلامی امری ممکن و محتمل است و می‌توان گفت که امت اسلامی در سایه تجارب تاریخی، از زمینه مناسبی برای همگرایی بهره‌مند است. بنابر تجربه تاریخی در گذشته که در پرتو ارزش‌های اسلامی، هر قوم و نژادی از نتیجه کار و کوشش قوم و نژاد دیگر بهره‌مند می‌شد. شهید مطهری بعد از نقل فرازی از نوشته پرفسور ارنست کونل، معتقد است: «نکته جالب در بیان این دانشمند این است که می‌گوید مسلمانان از نژادهای مختلف بر روی اختلافات نژادی خود پل بسته بودند؛ یعنی اسلام برای اولین بار توانست کلیتی و وحدتی سیاسی و اجتماعی بر اساس عقیده و مرام و مسلک به وجود آورد و همین جهت تسهیلات زیادی از لحاظ ایجاد تمدنی عظیم و وسیع به وجود آورد». (مطهری، ۱۳۸۲: ۱۴، ۱۴۲)

ب: زمینه و بسترهای سیاسی - اجتماعی

همان طوری که گذشت زمینه و بسترهای فرهنگی مانند اشتراکات تاریخی، تمدنی، فرهنگی، مذهبی و زبانی و با بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها می‌توان در گسترش ارتباطات فرهنگی و در نهایت همگرایی بهره‌جست. (رضایی و زهره‌ای، ۱۳۹۰: ۸۸-۸۷) این وضعیت، مشروعیت فعالیت‌های سازمان‌ها و نهادهای فراملی نیز را افزایش داده و باعث می‌شود تا واحدهای ملی از آن تبعیت کنند و احساس نمایند که هویت ملی آنان بر اثر همگرایی در خطر نمی‌افتد. (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴: ۶۶۴)

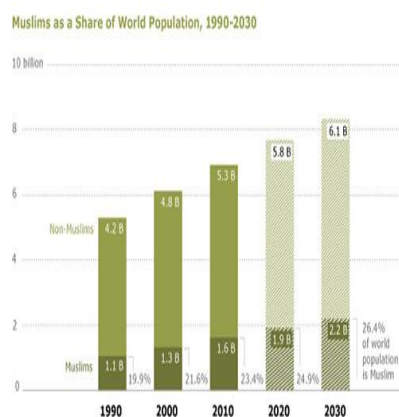
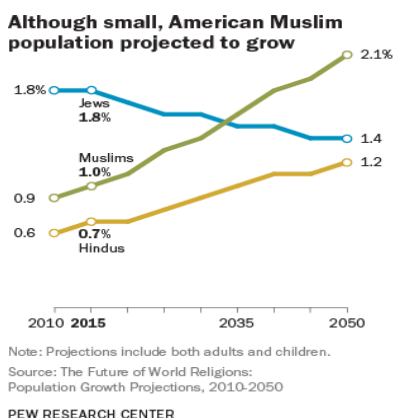
جهان اسلام علاوه بر ظرفیت و زمینه‌های فرهنگی، از زمینه‌های سیاسی نیز در امر همگرایی برخوردار است. جهان اسلام دارای مشترکات فراوانی دیگر نیز هستند. اهداف مشترک یکی از آنان است که در مسیر همگرایی اسلامی فوق‌العاده دارای اهمیت است. حفظ اسلام و حفظ قبله اول مسلمین و حفظ عظمت و وحدت

کشورهای اسلامی از اهداف مشترک مسلمانان که در مرحله سوم و تصویر چشم‌انداز گذشت. نظام سیاسی اسلام خاص، استقلال، مردم‌سالاری و... از اشتراکات دیگر اسلامی هستند که می‌توان به راحتی چشم‌انداز همگرایی اسلامی را ترسیم نمود. ژئوپلیتیک، پیوستگی و مرز مشترک، نیروی انسانی، موانع، تهدید و دشمن مشترک از زمینه‌های مشترک کشورهای اسلامی هستند. جغرافیا، ژئوپلیتیک، پیوستگی مرزها از عوامل و زمینه‌های مهم همگرایی هستند. مزیت موقعیت ژئوپلیتیکی جهان اسلام نیز به مجاورت و داشتن مرز مشترک اضافه شده و زمینه‌های هرچه بیشتر همگرایی را فراهم می‌سازد. موقعیت مهم و ژئوپلیتیکی مانند تنگه داردانیل و بسفر، کانال سوئز، باب‌المندب، تنگه هرمز، تنگه مالاکا و تنگه‌ی جبل‌الطارق، خلیج فارس، دریای عمان و دریای سرخ در کوتاه کردن فواصل دریایی و زمینی، میان شرق و غرب نقش مهمی بر عهد دارند. (عزتی، ۱۳۷۱: ۱۶۳-۱۷۵)

کشورهای اسلامی از نظر جغرافیای سیاسی و موقعیت ژئوپلیتیک در بهترین شرایط ممکن قرار دارند؛ بنابراین مشاهده می‌شود که جغرافیای سیاسی جهان اسلام منحصر به فرد است و به همین دلیل می‌تواند زمینه مناسبی برای همگرایی اسلامی به شمار آید. جهان اسلام دارای مناطق حیاتی است که سیطره بر این مناطق، در قلب راهبردهای نیروهای داخلی و بین‌المللی قرار دارد. (برای اطلاع بیشتر نک: نصری، ۱۳۹۳)

جهان اسلام از نظر جغرافیای انسانی نیز دارای زمینه و ظرفیت خوبی برای همگرایی است. دنیای اسلام دارای جمعیتی بیش از یک میلیارد و هفتصد میلیون نفر حدود ۲۰/۶ درصد از خشکی‌های جهان و ۲۴/۱ درصد از جمعیت جهان دارا هستند. (سعید میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۲۰؛ CIA: ۲۰۲۰) از نظر میزان گسترش جمعیت در مناطق مختلف جهان نیز آمارها بسیار روشن‌گر هستند. از کل ۳۹ کشور آسیایی

۲۱ کشور جزو کشورهای اسلامی محسوب می‌شوند. همچنین از ۵۸ کشور آفریقایی ۲۰ کشور آن مسلمان هستند. اگرچه در قاره اروپا تنها دو کشور اسلامی آلبانی و بوسنی هرزگوین وجود دارند ولی مسلمانان از طریق مهاجرت به کشورهای بزرگ اروپایی توانستند جمعیت‌های چند میلیونی را در این کشورها به وجود آورند و تأثیر بسیار زیادی بر این جوامع بر جای گذاشته و گرایش فزاینده اروپایی‌ها به دین مبین اسلام موجب نگرانی شدید سیاستمداران این کشورها شده است. آمارهای مؤسسه پژوهشی «پیو» نشان می‌دهد که اسلام در هر سال ۹/۲ درصد در این کشورها رشد دارد و این نرخ رشد بیش از نرخ رشد جمعیت جهان است که هر سال حدود ۳/۲ درصد هست. بر اساس گزارش این مؤسسه، اسلام پرسرعت‌ترین دین در حال رشد در اروپا است و تعداد مسلمانان اروپا در ۳۰ سال گذشته سه برابر شده است که پیش‌بینی می‌شود جمعیت مسلمانان در دهه‌های پیشرو بالاتر از جمعیت مسیحیان گردد. (PewResearch: ۲۰۱۴) بر اساس گزارش سال ۲۰۱۲ این مؤسسه، ۴۹ کشور دارای اکثریت مسلمان است. (Pew Research: ۲۰۱۱)

جمعیت منطقه‌ای مسلمانان در جهان (۲۰۱۴: PewResearch)

ردیف	منطقه	جمعیت مسلمانان	درصد مسلمانان	مسلمانان جهان
۱	آسیای مرکزی	۵۴۰۰۰۰۰۰	۸۰	۳
۲	آسیای جنوبی	۵۰۷۲۸۴۰۰۰	۳۱/۴	۳۰/۶
۳	جنوب شرقی آسیا	۲۵۷۰۰۰۰۰۰	۱۲	۱۵
۴	خاورمیانه و آفریقای شمالی	۳۱۵۳۲۲۰۰۰	۹۱/۲	۲۲/۹
۵	جنوب صحرای آفریقا	۲۴۲۵۴۴۰۰۰	۲۹/۶	۱۵
۶	اروپا	۴۴۱۳۸۰۰۰	۶	۲/۷
۷	آمریکا	۵۲۵۶۰۰	۰/۶	۰/۳
۸	کل جهان	۱۷۰۳۱۴۶۰۰۰	۲۳/۴	۱۰۰

میزان جمعیت یکی از عناصر قدرت و موجب بالا رفتن نیروی کار در کشورها می‌گردد. نظر به اینکه جوامع مختلف در زمان رشد سریع اقتصادی به نیروی کار نیاز دارند، نیروی کار از مهم‌ترین عوامل تولید به شمار می‌رود و درآمد حاصل از آن همیشه بخش بزرگی از درآمد ملی هر کشور را تشکیل می‌دهد. کشورهای اسلامی در این زمینه دارای قدرت جمعیتی بالای بوده که حجم زیاد از این قدرت جمعیتی، نیروی جوان و فعال کار هستند که برای رشد، توسعه و همگرایی اقتصادی در جهان اسلام بستر و زمینه مهمی به حساب می‌آید. بر اساس آمارهای سال‌های ۱۹۹۷-۲۰۰۱ بیش از ۵۳۰ میلیون نفر که تقریباً ۱۸/۲ درصد کل نیروی کار جهان را شامل می‌شود، در کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی وجود داشته است. (تمیزی و اکبری، ۱۳۸۳: ۳۰) این در حالی است که از میان ۵۰ کشور اول دارنده نیروی کار، ۱۸ کشور اسلامی با رتبه بالا در این زمینه قرار دارد.

تاریخ	نیروی کار	مهر	رتبه	کشورهای اسلامی	تاریخ	نیروی کار	مهر	رتبه	کشورهای اسلامی
۲۰۱۳	۱۲۰۰۰۰۰۰	اندونزی	۴	۱	۲۰۱۳	۱۷۴۰۰۰۰۰	اوگاندا	۳۴	۱۰
۲۰۱۳	۸۷۶۲۰۰۰۰	بنگلادش	۶	۲	۲۰۱۳	۱۶۹۹۰۰۰۰	ازبکستان	۳۶	۱۱
۲۰۱۲	۵۹۲۱۰۰۰۰	پاکستان	۹	۳	۲۰۱۳	۱۳۱۹۰۰۰۰	مالزی	۴۰	۱۲
۲۰۱۱	۵۱۵۳۰۰۰۰	نیجریه	۱۱	۳	۲۰۰۷	۱۱۹۲۰۰۰۰	سودان	۴۴	۱۳
۲۰۱۳	۴۵۶۵۰۰۰۰	اتیوپی	۱۳	۵	۲۰۱۳	۱۱۷۳۰۰۰۰	مراکش	۴۵	۱۴
۲۰۱۳	۲۷۹۱۰۰۰۰	ترکیه	۲۱	۶	۲۰۱۳	۱۱۱۵۰۰۰۰	الجزایر	۴۶	۱۵
۲۰۱۳	۲۷۷۲۰۰۰۰	ایران	۲۲	۷	۲۰۱۳	۱۰۵۵۰۰۰۰	موزامبیک	۴۷	۱۶
۲۰۱۳	۲۷۶۹۰۰۰۰	مصر	۲۳	۸	۲۰۱۳	۹۰۲۲۰۰۰۰	قزاقستان	۵۰	۱۷
۲۰۱۳	۲۵۵۹۰۰۰۰	تانزانیا	۲۶	۹	۲۰۱۰	۸۹۰۰۰۰۰۰	عراق	۵۲	۱۸

گزارش مفصل نیروهای کار کشورهای اسلامی (سازمان همکاری اسلامی) را، SESRIC منتشر ساخته است که در پایگاه آن قابل دسترس هست. (۲۰۱۵: sesric) یکی از مهم‌ترین بسترهای همگرایی تهدیدها و دشمن مشترک دنیای اسلام است. احساس تهدید و دشمن مشترک داشتن فرصت و زمینه سیاسی و اجتماعی بسیار مناسب برای همگرایی اسلامی فراهم آورد. تهدید مشترک، در دنیای امروز عامل خوبی است تا مسلمانان از این فرصت برای همگرایی در مقابل این دشمن مشترک و هدف مشترک گام بردارد. ابن‌خلدون به‌خوبی نشان می‌دهد که میان تداوم عصبیت و همبستگی خویشاوندی با رفتار منسجم تشکیلاتی از یکسو و حضور یک دشمن مشترک رابطه‌ای اثبات شده وجود دارد. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۲: ۱، ۳۳۴) فرضیه «دشمن مشترک» به قوی‌ترین وجه در رفتار سیاسی دشمنان همگرایی اسلامی به‌ویژه آمریکا مشاهده می‌شود. سیاست خارجی آمریکا در دوران چهار دهه جنگ سرد در جهت مهار شوروی و متحدان آن و گسترش کمونیسم در جهان

بود. وجود شوروی و بلوک شرق به مثابه یک تهدید و دشمن مشترک، فرصتی را برای امریکا به وجود آورد تا حضور خود را در اقصی نقاط جهان منطقی جلوه دهد و نفوذ خود در جهان سوم را گسترش دهد؛ اما بعد از فروپاشی شوروی به عنوان دشمن شماره یک این کشور، آمریکا در پی استراتژی «دشمن سازی»، «دشمن یابی» و یا «بزرگ سازی دشمنان» در گوشه و کنار جهان پرداخت. بر مبنای آن می توان جوهره پنهان نظریه پردازان آمریکایی نظیر «فوکویاما» یا «هانتینگتون» و یا استراتژیست ها و سیاستمداران را تجزیه و تحلیل و افشا کرد. بر اساس نظریه «دشمن یابی» یک قدرت سیاسی برای احراز هویت وجودی و اتحاد و یکپارچگی سیاسی داخلی نیازمند دشمنی است که بتواند در تقابل با آن چنین کار ویژه هایی را در درون نظام سیاسی محقق سازد. (حسینی، ۱۳۸۱: ۸)

ج: زمینه ها و ظرفیت های اقتصادی

منابع، منافع و ظرفیت های اقتصادی جهان اسلام نیز بستر خوبی حداقل از جهت اقتصادی برای همگرایی اسلامی در جهان معاصر است. جهان اسلام دارای قدرت نهفته و امکانات عظیمی مادی هست که در صورت همکاری بین مسلمین می تواند از این ظرفیت های مادی استفاده نموده و همگرایی مورد نظر را فراهم ساخته و جهان اسلام را به قدرت برتر در جهان تبدیل نماید. به طور خلاصه جهان اسلام دارای ۲۴/۱٪ جمعیت جهان، ۲۲٪ خشکی ها و فضاها، جغرافیایی جهان، ۲۷٪ کشورهای مستقل جهان و ۲۷/۵٪ اعضای سازمان ملل متحد، ۷۰٪ ذخایر نفت و ۳۰٪ گاز طبیعی جهان، برخوردار از منابع آب شیرین و رودخانه ای، برخوردار از تولید انرژی خورشیدی، آبی، دسترسی به سه اقیانوس بزرگ به طور مستقیم، برخورداری از منابع مهم معدنی فلزی و غیرفلزی، برخوردار از اقلیم و مناطق آب و هوایی متنوع و دسترسی به انواع محصولات کشاورزی، باغی و دامی، در اختیار

داشتن گذرگاه‌های عمده و حیاتی جهان را در اختیار دارد. (حافظ نیا و دیگران، ۱۳۹۱: ۶۵؛ حافظ نیا، ۱۳۷۹: ۱، ۲۴۹-۲۵۰) بررسی وضعیت منابع طبیعی کشورهای اسلامی بیانگر آن است که این کشورها به‌صورت بالقوه بسیار قدرتمند و ثروتمند هستند. متأسفانه سوء مدیریت و وابستگی رهبران این کشورها مانع از بهره‌برداری صحیح از این منابع شده است. وجود منابع عظیم نفت و گاز که حیات اقتصادی جهان صنعتی آن وابسته است. حوزه خلیج فارس که بخش اساسی و اصلی خاورمیانه را تشکیل می‌دهد دارای ۶۷۹ میلیارد بشکه ذخیره اثبات شده نفت (نزدیک به ۶۶ درصد از کل ذخایر جهان) و ۱۹۱۸ تریلیون فوت مکعب، ذخیره گازی (۳۰ درصد کل ذخایر گازی جهان) هست. (عسگری، ۱۳۸۳: ۱۲-۲۴) بنابراین کشورهای اسلامی می‌توانند با تکیه بر سلاح قدرتمند انرژی، به همگرایی رسیده و جهان استکبار را نیز در مقابل خویش خاضع نمایند.

در این زمینه اسلام دارای فرهنگ اقتصادی منحصربه‌فرد است. عنصر کار و تولید در اسلام از فرهنگ پویا در اقتصاد اسلامی حکایت دارد. در منابع اسلامی سفارش‌های فراوانی در مورد کار کردن، تولید و اشتغال گردیده است. (سوره هود: ۶۱) پیامبر عظیم‌الشأن (ص) در این باره می‌فرماید: به دست آوردن مال حلال برای تأمین زندگی و گذران معاش، بر هر مرد و زن مسلمانی واجب است. (فرید، ۱۳۶۶: ۲، ۸) در این زمینه روایات فراوانی از پیشوایان دینی داریم. (مفید، ۱۳۷۲: ۲، ۲۹۸؛ هدایتی زاده، ۱۳۷۷: ۲۰) عدالت اجتماعی، مالکیت، نکوهش فقر و ایجاد رفاه عمومی از دیگر نمادهای فرهنگ اقتصادی در اسلام است.

نقش منابع و منافع در همگرایی به‌گونه‌ای است که همگرایی بین کشورهای یک منطقه تا وقتی روند رو به رشد دارد که سازمان‌ها بتوانند فعالیت‌های را که دربر دارند، منافی مشخص برای اعضا داشته باشد را در دستور کار خود قرار می‌دهند.

بدین ترتیب در شرایط جدید بین‌المللی که امور سیاسی و ایدئولوژیک از اهمیت کمتری در روابط بین‌الملل برخوردارند و توجه جدی به امور اقتصادی صورت می‌گیرد و تلاش کشورهای اسلامی برای افزایش نقششان در اقتصاد بین‌الملل قابل توجه است. (عیوضی، ۱۳۸۸: ۱۴۶-۱۴۸) بررسی عوامل موفقیت اتحادیه اروپا نشانگر آن است که یکی از بنیان‌های اصلی پیدایش همگرایی، ارتباطات اقتصادی و همکاری تجاری است. (ستوده و جمعی از پژوهشگران، ۱۳۹۲: ۱۷۲-۱۷۵)

توریسم و گردشگری از مهم‌ترین ابزار ارتباطی فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به شمار می‌رود. اخیراً صنعت گردشگری رشد چشم‌گیری داشته و در اقتصاد کشورها جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است گزارش سازمان جهانی گردشگری^۱ میزان سفرهای ورودی گردشگران از ۲۵/۳ میلیون نفر به ۸۴۶ میلیون نفر رسیده است و درآمد حاصل از گردشگری در سال ۲۰۰۶ به ۷۴۱ میلیارد دلار رسید. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۳۹)

گسترش این صنعت در جوامع اسلامی برای مسلمانان بسیار حائز اهمیت است، چرا که با ایجاد اشتغال و ایجاد درآمد از یکسو سطح رفاه جامعه را بالا می‌برد و از سوی دیگر گردشگری بازتاب‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی به همراه دارد. گردشگری در جوامع امروزی متأثر از لایه‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و نیز تجربه‌های روحانی و روان‌شناختی فرد است که در ساختار خود دارای ابعاد مادی و معنوی هست. (کرمی پور، ۱۳۹۴: ۵۴)

مسلمانان نیز با سفر کردن به کشورهای همدیگر با عقاید، دیدگاه‌ها و افکار همدیگر آشنا می‌شوند و عامل مهمی برای تحکیم پایه‌های همکاری و همگرایی خواهد بود. تسهیل رفت‌وآمد میان کشورهای اسلامی موجب ارتباطات گردیده و همگرایی را سرعت بیشتری می‌بخشد. (جلالیان، برادران و کهنه پوش، ۱۳۸۹: ۳)

1. World Tourism Organization(WTO)

پر واضح است که کشورهای اسلامی امکانات فراوانی برای جذب گردشگران داخلی و خارجی دارند؛ بنابراین از نموده‌های صنعت گردشگری، گردشگری دینی است که ضمن بهبود وضعیت اقتصادی کشورها، پیام‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی را نیز در سطح بین‌المللی منتشر می‌سازد و زمینه‌های تعامل و همگرایی را ایجاد می‌کند. (کرمی‌پور، ۱۳۹۴: ۵۵-۵۶) بنابراین گردشگری دینی و زیارت می‌تواند زمینه‌های بسیار مناسبی را برای همگرایی در جهان اسلام شکل دهد و پیامدهای مهم فرهنگی، سیاسی اقتصادی و تمدنی را به همراه داشته باشد. (غیائی، ۱۳۹۸: ۲۷-۲۹) از مصادیق گردشگری دینی، مراسم حج (رک: محمدی و رضایی، ۱۳۹۴: ۱۷-۱۶؛ همایون، ۱۳۸۴: ۷۶-۹۹) و همایش با شکوه اربعین حسینی است. (کاظمی، ۲۰۲۲: ۱۷۱-۱۹۰)

از زمینه‌ها و بسترهای مهم دیپلماسی اقتصادی، توجه به اتحادیه‌های اقتصادی در کشورهای اسلامی است. امروزه وجود پیمان‌های تجاری منطقه‌ای امری مطلوب تلقی می‌شود و هر کشوری در دنیا حداقل عضو یک یا چند پیمان اقتصادی است.^۱ کشورهای اسلامی در زمینه ارتباطات و دیپلماسی اقتصادی دارای چند تجربه با اهمیت است که زمینه خوبی برای ارتباطات و دیپلماسی اقتصادی و در نتیجه همگرایی فراهم می‌سازد. از آن جمله می‌توان به شورای همکاری خلیج فارس،^۲ شورای همکاری عرب، سازمان اکو،^۳ گروه دی هشت^۴ و آ. سه. آن^۵ اشاره کرد.

۱. کشورهای اسلامی به صورت فردی و یا جمعی در هفده اتحادیه آفریقائی، چهار اتحادیه آسیایی و یازده اتحادیه و وابسته به کمیسیون تجارت و توسعه سازمان ملل متحد حضور دارند. (امجد، ۱۳۸۲: ۱۹۸-۲۰۴)

2. Gulf Cooperation Council (GCC)

3. Economic Cooperation Organization (ECO)

4. Developing 8 / D-8

5. Association of Southeast Asian Naation

نتیجه

دستیابی و رسیدن به تمدن اسلامی مستلزم استخدام و به‌کارگیری عوامل و زمینه‌های مختلف است. از منظر آینده‌پژوهی، آینده تمدن اسامی در جهان اسلام مستلزم آن است که مسلمانان باید از وضعیت نابسامان کنونی عبور کرده و چشم‌انداز آینده اسلامی را ترسیم نموده و آن را اجرا سازند. با توجه به مدل مفهومی ارائه شده وضعیت کنونی امت و جهان اسلام، جهت‌گیری زیادی به سمت تمدن سازی ندارد. تحقیق حاضر بر این فرض استوار بود که مسلمانان برای رسیدن به تمدن اسلامی باید از رهگذر وحدت و همگرایی بگذرد. از این رو جهان اسلام در ترسیم چشم‌انداز تمدن اسلامی باید ابتدا به وحدت و همگرایی برسد که در آن صورت شرایط، ظرفیت و امکانات تمدن سازی فراهم خواهد بود. وضعیت کنونی کشورهای اسلامی اگرچه جهت‌گیری زیادی به سمت همگرایی ندارد ولی از ظرفیت، زمینه و امکانات خوبی در این مسیر برخوردار است. جهان اسلام با دارا بودن جمعیتی بیش از یک میلیارد و هفت‌صد میلیون به‌منزله یک قطب جمعیتی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی بزرگ، گستره وسیعی از کره خاکی را شامل می‌گردد که با داشتن ظرفیت‌های مهم مانند پیوستگی جغرافیایی و مرزی، قابلیت‌های فوق‌العاده ژئوپلیتیکی، تهدیدات مشترک و داشتن دشمنان مشترک، منافع متقابل مشترک، فرهنگ اقتصادی پویا، از دیگر زمینه‌هاست. منابع سرشار انرژی، داشتن اماکن تاریخی و تمدنی برای گردشگری و زیارتی و وجود اتحادیه‌های اقتصادی از مهم‌ترین زمینه و ظرفیت برای رسیدن به همگرایی در جهان اسلام به شمار می‌رود. چنانچه کشورهای اسلامی موقعیت ویژه جغرافیای سیاسی، جغرافیای فرهنگی و انسانی و جغرافیای اقتصادی خود را در جهان درک نماید، با رعایت همین عوامل و با تکیه بر فرهنگ وحدت و همگرایی که در متون

دینی ما وجود دارد می‌توانند به وحدت و همگرایی رسیده و مقدمات تبدیل شدن به یک قدرت اثرگذار جهانی را فراهم نمایند.

قرآن کریم.

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه ابن خلدون، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
۲. احمدی پور، زهرا، مصطفی قادری حاجت، حسین مختاری هشی، تحلیل ژئوپلیتیکی فرصت‌ها و چالش‌های همگرایی در منطقه غرب آسیا، دو فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۹.
۳. امجد، محمد، «نظریه همگرایی و سازمان کنفرانس اسلامی»، دین و ارتباطات، شماره ۱۸ و ۱۹، تابستان و پاییز ۱۳۸۲.
۴. آقانوری، علی، امامان شیعه و وحدت اسلامی، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۸۷.
۵. بیگدلی، مهرناز (مترجم)، انجمن برنامه‌ریزی آمریکا، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۹.
۶. تسخیری، محمد علی، درباره وحدت و تقریب مذاهب اسلامی، ترجمه محمد مقدس، مجمع تقریب، تهران، ۱۳۸۳.
۷. تفهیمی، رحمان، نگاهی دیگر کاربرد شیوه‌های گرافیکی - بصری در تدوین چشم‌انداز، دوماهنامه شهر نگار، شماره ۵۲، تیر ۱۳۸۸.
۸. تمیزی، علیرضا و محسن اکبری، «بررسی معیارهای توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات مطالعه موردی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی»، دانش مدیریت، شماره ۶۴، بهار ۱۳۸۳.
۹. جلالیان، حمید، سمیه برادران و سید هادی کهنه پوش، نقش گردشگری در فرآیند همگرایی فرهنگی کشورهای اسلامی، چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام، زاهدان، ۱۳۸۹.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، تنظیم حجة الاسلام علی اسلامی، مرکز بین‌المللی نشر اسراء، چاپ پانزدهم، قم، ۱۳۹۹.
۱۱. جوان آراسته، حسین، اُمت و ملت، نگاهی دوباره، مجله حکومت اسلامی، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۷۹.
۱۲. حافظ نیا، محمدرضا، ریباز قربانی نژاد، و محسن جان‌پرور، «تحلیل ژئوپلیتیکی عوامل همگرایی و واگرایی در جهان اسلام»، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۱.
۱۳. حافظ نیا، محمدرضا، مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی، سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور، قم، ۱۳۷۹.

۱۴. حسینی، سید مهدی، نگاهی به اهداف و برنامه استراتژیک امریکا در فرایند تحول نظام بین‌الملل، دوازدهمین کنگره بین‌المللی خلیج فارس، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی تهران، ۱۳۸۱.
۱۵. دورانت، ویلیام جیمز، تاریخ تمدن، رنسانس، ترجمه صفدر تقی زاده و ابوطالب صارمی، تهران ۱۳۶۷ش.
۱۶. دوئرتی، جیمز و رابرت فالتزگراف، نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه وحید بزرگی و علیرضا طیب، نشر قومس، تهران، ۱۳۸۴.
۱۷. رضایی، علی اکبر و محمدعلی زهره‌ای، دیپلماسی فرهنگی؛ نقش فرهنگ در سیاست خارجی و ارائه مدل راهبردی، انتشارات جامعه‌شناسان، تهران، ۱۳۹۰.
۱۸. زارعی، بهادر، تحلیل تئوری امت در قلمرو جغرافیای سیاسی اسلام، فصلنامه سیاست، شماره ۳، مهر ۱۳۹۰.
۱۹. زرین‌کوب، عبدالحسین، کارنامه اسلام، تهران، امیرکبیر، بی‌تا.
۲۰. ستوده، محمد و جمعی از پژوهشگران، موانع و فرصت‌های همگرایی در جهان اسلام (مجموعه مقالات)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۲.
۲۱. سیف زاده، حسین، نظریه‌ها و تئوری‌های مختلف در روابط بین‌الملل فردی و جهانی شده: مناسبت و کارآمدی، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۸۴.
۲۲. شوشتری، سید محمدجواد، سازمان کنفرانس اسلامی و چالش‌های فرهنگی فراوری جهان اسلام، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۳.
۲۳. عزتی، عزت‌الله، ژئوپلیتیک، سمت، تهران، ۱۳۷۱.
۲۴. عسگری، سهراب، «نقش و جایگاه منطقه خلیج فارس و خاورمیانه در ژئوپلیتیک انرژی»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۱۰-۲۰۹، بهمن و اسفند ۱۳۸۳.
۲۵. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.
۲۶. عیوضی، محمدرحیم، جهانی‌سازی و همگرایی کشورهای اسلامی (موانع و چالش‌ها)، انتشارات دانشگاه عالی دفاع، تهران، ۱۳۸۸.
۲۷. غیاثی، هادی، «ابعاد همگرایی عتبات مقدسه به مثابه سازمان‌های شیعی متولی زیارت»، فصلنامه فرهنگ رضوی، شماره ۲۷، پاییز، ۱۳۹۸.
۲۸. فرید، مرتضی، الحدیث: روایات تربیتی از مکتب اهل بیت (علیه‌السلام)، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۶.
۲۹. فوزی تویسرکانی، یحیی، سازمان کنفرانس اسلامی (ساختار، عملکرد و روابط آن با ایران)، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۷.

۳۰. فوزی، یحیی و محمود رضا صنم زاده، تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)، فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ و فرهنگ تمدن اسلامی، شماره ۹، زمستان ۱۳۹۱.
۳۱. قدیری، روح‌الله، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، بی‌تا.
۳۲. کاظمی، سید آصف، «دور السياحة الدينية في تقارب العالم الإسلامي زيارة الأربعين أنموذجاً»، مجله علمی پژوهشی السبط، سال هشتم، شماره ۴، ۲۰۲۲.
۳۳. —، «تحلیلی بر چشم‌انداز همگرایی اسلامی»، پژوهشنامه علوم انسانی اسلامی، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۳۹۶.
۳۴. کاظمی، سید علی اصغر، نظریه همگرایی در روابط بین‌الملل «تجربه جهان سوم»، نشر قومس، تهران، ۱۳۷۷.
۳۵. کرمی پور، الله کرم، «گردشگری دینی: ماهیت و کارکرد»، فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، شماره ۱۳، بهار و تابستان ۱۳۹۴.
۳۶. گلکار، کورش، «چشم‌انداز شهر، محله: پیشنهاد یک چارچوب مفهومی برای صورت‌بندی بیانیه چشم‌انداز»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۸۴.
۳۷. لمبتون، ان، کی، اس، دولت و حکومت در اسلام، نشر عروج، تهران، ۱۳۷۴.
۳۸. المانجرا، مهدی، آینده‌های دنیای اسلام، ترجمه و تلخیص سیاوش ملکی فر، اندیشکده آصف، تهران، ۱۳۸۴.
۳۹. محمدی، محسن، نورالله کریمیان و حسن رضایی، «ظرفیت‌های درونی اسلام در تقویت همبستگی با تمرکز بر نقش حج در وحدت جهان اسلام»، فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، شماره ۲، پاییز ۱۳۹۴.
۴۰. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۸۲.
۴۱. معمار، رحمت‌الله، سنجش گرایش به هویت تاریخی، مرکز تحقیقات و سنجش برنامه‌ای سازمان صداوسیما، تهران، ۱۳۷۸.
۴۲. مفید، محمد بن محمد، الارشاد، مؤسسه آل البيت (علیهم‌السلام) للاحیاء التراث، قم، ۱۳۷۲.
۴۳. مقام معظم رهبری، پیام به مناسبت کنگره عظیم حج، ۲۷ شهریور ۱۳۹۴.
۴۴. —، دیدار با مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی، ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۴.
۴۵. ملکی فر، عقیل، الفبای آینده‌پژوهی: علم و هنر کشف آینده و شکل بخشیدن به دنیای مطلوب فردا، کرانه علم، تهران، ۱۳۸۵.
۴۶. میرترابی، سعید، مسائل توسعه جهان اسلام، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ۱۳۹۰.

۴۷. نصر، سید حسین، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۹۳.

۴۸. نصری، قدیر، مناطق حیاتی خاورمیانه، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ۱۳۹۳.

۴۹. هانتینگتون، ساموئل، نظریه برخورد تمدن‌ها و منتقدانش، ترجمه و ویراسته مرتضی امیری، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، ۱۳۷۵.

۵۰. هدایتی زاده، نجف، فرهنگ کار مدخلی بر کار در اسلام از دیدگاه جامعه شناختی، موسسه انتشارات ائمه (علیهم‌السلام)، قم، ۱۳۷۷.

۵۱. همایون، محمد هادی، جهانگردی به‌عنوان یک ارتباط میان فرهنگی: مطالعه تطبیقی الگوی غربی معاصر و الگوی اسلامی، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ۱۳۸۴.

52. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Islam_percent_population_in_each_nation_World_Map_Muslim_data_by_Pew_Research.svg?uselang=fa, 29,6,2014.

53. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Islam_percent_population_in_each_nation_World_Map_Muslim_data_by_Pew_Research.svg?uselang=fa, 22 December 2011.

54. https://fa.wikipedia.org/wiki/فهرست_کشورها_بر_پایه_نیروی_کار, 7/10/2019.

55. <https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/509.pdf>, 2015.

56. www.cia.gov «World — The World Factbook - Central Intelligence Agency», 14/6/2020.